

UDK 37.064.1:316.624-057.874(049.3)

Primljeno: 12. 06. 2023.

Stručni rad
Professional paper

Omer Hamzić

KAKO JE MULTIKULTURALNO SARAJEVO PREŽIVJELO RAT IAKO MNOGI NJEGOVI GRAĐANI NISU?

**(Emily Greble, *Sarajevo 1941–1945. – Muslimani, kršćani i
Jevreji u Hitlerovoj Evropi*, University press, Sarajevo, 2021)**

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu je tema koja je do sada zaokupljala pažnju mnogih historičara, domaćih i stranih. Prije promjena devedesetih godina prošlog stoljeća objavljeno je mnoštvo monografija o gradovima Bosne i Hercegovine u Drugom svjetskom ratu, najviše na poticaj i uz podršku vladajuće partije (SKJ), koja je i na taj način željela potvrditi svoj legitimitet. Nekoliko takvih monografija napisano je i o gradu Sarajevu. Spomenimo samo četvorotomnu ediciju *Sarajevo u revoluciji* (1977). Sve te knjige pisane su u maniru takozvane socijalističke historiografije, koja je bila opterećena ideologijom i drugim, već poznatim manjkavostima. Knjiga o kojoj govorimo je drugačija – i po pristupu ratnoj tematici, i po metodologiji istraživanja i, konačno, po izloženim stavovima i zaključcima. Drugačija je i od mnogih revizionističkih pokušaja prekrajanja historije i preslikavanja aktualne političke stvarnosti u narative iz prošlosti, zasnovane na nacionalizmu i mitomaniji. Ono što je izdvaja iz mnoštva literature o Drugom svjetskom ratu je drugačiji ugao gledanja na vrijeme ratno u jednoj, po svemu složenoj multietničkoj gradskoj sredini.

Američarka historičarka Balkana i Istočne Evrope Emily Greble je svojom knjigom *Sarajevo 1941–1945. – Muslimani, kršćani i Jevreji u Hitlerovoj Evropi* obemislila sve krajnosti u interpretaciji događaja tokom Drugog svjetskog rata na ovim prostorima, pristupivši istraživanju bez onih opterećenja kojima su često izloženi autori porijeklom sa ovih prostora. Uspješno je izbjegla zamku već stvorenih stereotipa,

koji se svode na relativiziranje zločina i historijske krivice ili izjednačavanje strana u sukobu. To je od velikog značaja za historijsku nauku u nekadašnjem jugoslaven-skom prostoru imajući u vidu činjenicu da ozbiljne akademske i pravosudne institu-cije, pa i pojedinci, posebno u Hrvatskoj i Srbiji, još uvijek uporno rade na re-habilitaciji „svojih“ kvislinga i kvislinških vojnih formacija, pa i ratnih zločinaca iz Drugog svjetskog rata, podstičući te procese i ovdje u Bosni i Hercegovini s krajnjim ciljem da se stvori podloga za relativiziranje, rehabilitaciju, pa i otvoreno negiranje zločina i genocida na ovim prostorima u ratovima devedesetih, bez obzira na presude Haškog tribunala.

U ovoj knjizi obrađena je velika tema Drugog svjetskog rata, na geografski malom i vremenski ograničenom prostoru. Rezultat istraživanja je jedinstven uvid u život grada Sarajeva u teškim ratnim vremenima. To je ratna priča o različitim manifesta-cijama ratnog stanja na mikro-planu, ali i o različitim načinima suočavanja pojedinca ili zajednice sa zlom koje je zadesilo tu zajednicu. Knjiga počinje uvodnim poglav-ljem pod naslovom „Linije grada“, sa malim osvrtom na historijat multikulturalnog grada Sarajeva, koje je funkcionisalo kao zajednica više zajednica i sa nacijom na rubu vidnog polja te zajednice. Slijedi sedam poglavlja, od kojih svako ima po neko-liko potpoglavlja ili sličica složenih u mozaik jedne dobro osmišljene i zaokružene historijske priče o Sarajevu pod nacističkom okupacijom i ustaškim režimom, čije je mjesto rođenja i centar bio u Zagrebu. Sadržaj knjige znalački je posložen po hronološko-tematskom principu tako da svako poglavlje predstavlja zaokruženu temu, sa vješto izvučenim naslovom, koji je po svojoj formi i sadržini više od naslova – i kao kratka poruka i kao metafora, ponegdje i simbol (na primjer: „Linije grada“, „Nacija na rubu vidnog polja“, „Božidar Bralo: s jednim okom na Berlinu“, „Ko-optiranje islama“, „Etničko čišćenje nacije“, „Dinamika komšiluka i etničko či-šćenje“, „Otpor i iluzije“, „Muslimani na marginama hrvatske nacije“, „Ruševine i crvene zvijezde“, „Ratni period posmatran kroz lokalnu leću“ itd.)

Knjiga se zasniva na bogatoj arhivskoj građi i relevantnoj literaturi. Autorica spominje sedam arhiva u kojima je prikupljala građu i dokumentaciju. Radi se o izvještajima općinskih i viših vlasti, tajne policije, snaga otpora itd. Tu je i ono-vremena štampa, privatna pisma tadašnjih sarajevskih uglednika, lični fondovi običnih građana. Riječ je o obimnoj građi i relevantnoj literaturi, ali i složenoj temi koju je autorica uspješno obradila, bez obzira na jezičke i kulturalne razlike.

U traženju odgovora na pitanje kako je Sarajevo preživjelo anticivilizacijski teror ustaškog režima, autorica je u prvih nekoliko poglavlja, koja vremenski zahvataju 1941. i 1942. godinu, u prvi plan stavila vjersko-etničke zajednice Sarajeva i njihove identitete koji su bili ugroženi sa više strana. Pod tim pritiscima lokalni lideri su,

zavisno od prilika, taktički prilagođavali lokalne koncepcije svojih zajednica, prihvatajući čak i određene ideološke i političke zahtjeve na nacionalnom i međunarodnom planu, samo da bi zaštitili principe i ideale multikulturalnosti i opće građanske pristojnosti i korektnosti. „Na taj način je“, kako zaključuje autorica, „multikulturalni karakter Sarajeva preživio rat iako mnogi njegovi građani nisu“ (str. 32).

Ko je i kako upravljao tim mikrosvjetovima, kakvi su bili njihovi međusobni odnosi, kako ih je tretirala vlast, kako su zauzimali ili mijenjali stranu u globalnom ratnom sukobu, to su pitanja na koja je autorica dala odgovore u drugom dijelu knjige, propitujući u posljednja četiri poglavlja funkcionisanje lokalne vlasti i svakodnevnicu grada u nemogućim uslovima, ponašanje gradskih elita i njihovih građanskih organizacija i udruženja, ali i lažna obećanja muslimanima od strane Waffen SS, razvoj ustanka i otpor u gradu, te razvoj događaja posljednjih mjeseci rata. Baveći se na prvi pogled sitnim temama (lokalne uprave, funkcionisanja humanitarnih društava, izbjeglicama itd.), autorica je uspjela objasniti najkrupnija i najsloženija pitanja – rata, nacije, opstanka, sve iz ugla Sarajeva.

Na tom relativno malom prostoru egzistiralo je više zajednica koje su se diferencirale po etničkoj, vjerskoj ili nekoj drugoj liniji. U teškim i složenim ratnim uslovima nevidljiva su bila i savezništva i sukobi, potencijalni i stvarni. Ključno pitanje je šta su, ustvari, bile svaka od tih zajednica za sebe pojedinačno, ali i u odnosu na one druge. Metodološki je mnogo komplikovanije u etnički heterogenom Sarajevu, sa specifičnim naslagama i opterećenjima prošlosti, ispričati objektivnu ratnu priču o svakoj od tih strana (zajednica) istovremeno ili paralelno. Problem je u tome što su se događaji i procesi međusobno preplitali, sudarali ili poništavali. Istovremeno, svaka od tih strana (zajednica) imala je svoju historiju. Autorica ih na mnogo mjesta u knjizi po prvi puta otkriva na stranicama ove knjige i pronalazi mjesto u svojoj historijskoj priči.

„Linije razdvajanja“ između pojedinih strana (zajednica) u gradu najčešće se nisu poklapale sa linijama na dalekim frontovima ili sa uputama iz većih političkih i vojnih centara. Nehumana i odvratna slika rata ne vidi se u na krupnom planu kroz pokrete velikih vojnih jedinica i tehnike i u njihovim sudarima i manevrima kao što se može sagledati bistrim pogledom „odozdo“, iz pozicije manjih zajednica i lokalnih sredina. Lokalna istraživanja u pravilu pružaju vjerodostojniju sliku u odnosu na rakurs takozvanog krupnog plana. Tu se ustaljena crno-bijela slika rata (okupatori – kolaboracionisti – branioci) gubi u nekim sivim tonovima iza kojih se odvijala tegobna ratna svakodnevnicu grada, ispunjena strahovima i neizvjesnošću (civilni, građanski život). Malom čovjeku u Sarajevu koji je živio u stalnom strahu i na rubu egzistencije jedina

preokupacija je bila da nekako preživi i predevera rat sa svojom porodicom i da pomogne onom do sebe ako može. Sve ostalo mu je bilo daleko i nepoznato i uglavnom u njemu izazivalo zebnju i strahove.

Kad se govori o nacionalnim zajednicama u Sarajevu, one su bile itekako prepoznatljive i vidljive. Međutim, nije bilo isto biti Hrvat, Srbin ili musliman u Sarajevu i izvan Sarajeva, a pogotovo u Beogradu i Zagrebu. Ovaj zaključak, do kojeg je došla i autorica, veoma je važan za razumijevanje odnosa u ratnom Sarajevu 1941–1945. (str. 25) Slijedom toga, na ratnoj slici Sarajeva, mi naziremo neke druge i drugačije ustaše, druge i drugačije četnike, druge i drugačije komuniste, partizane, esesovce. Uslovno govoreći, na toj slici nisu ni svi kvislinzi isti, nisu isto zagrebačke i sarajevske ustaše (iako su i jedni i drugi i katolici i muslimani), nisu isto romanijski četnici i oni skriveni po gradskim logama. Nisu ni svi partizani i partijci bili Valter, a ni Valter nije bio baš onaj Valter koji je branio Sarajevo na filmu. U ovoj knjizi sve je nekako pravilno „posloženo“ i dovedeno u realno stanje, na pravu mjeru i sve ima pečat zajednice koju pokriva riječ Sarajevo kao zajednica više različitih zajednica.

S obzirom da je ustaški režim tokom 1941. godine uvodio sve strožije diskriminatorske i rasne zakone (što će najesen dovesti do masovne deportacije sarajevskih Jevreja), u posebnom potpoglavlju autorica razrađuje pitanje komšiluka (dinamiku promjene komšiluka) i etničko čišćenje. Tu odvratnu pojavu analizira na osobnom nivou i postavlja osnovno pitanje, vrlo grubo i otvoreno: „Hoće li komšije iskoristiti komšije ili će im pomoći? I da li su grupe žrtava imale ikakvog izlaza?“ (str. 116) Pitanje nadziranja oduzete ili zaplijenjene imovine i nekretnina protjeranih Srba i Jevreja bilo je moralno pitanje. Režim je teško nalazio povjerenike za taj posao. Povjerenik za Srpsko kulturno društvo „Prosvjeta“ izgleda se nije mogao ni naći.

Osim običnih ljudi i većina gradskih čelnika bila je frustrirana masovnim deportacijama koje su se nastavile krajem 1941. godine. U svemu tome folksdojčeri su se ponašali kao da imaju posebna prava, što je išlo na živce gradskim zvaničnicima. Jednostavno, smetalo im je što su se ti folksdojčeri pitali ko ima pravo da živi i radi u gradu i dizali su svoj glas protiv deportacija, posebno onih koji su prešli na islam ili katoličanstvo.

Međutim, realnost progona, otimačine i deportacija čitavih kvartova u logore smrti bila je vrlo surova. Te realnosti autorica razgolićuje do srži. Iako je režim upozoravao da će svako pomaganje Jevrejima smatrati krivičnim djelom, to nije moglo odvratiti mnoge građane da pruže pomoć svojim ugroženim komšijama. Pa ipak, kako zapaža autorica, „iza svakog Sarajlije koji je pomagao nekom Jevreju, stajao je drugi koji je jedva čekao da zauzme imovinu jevrejskog komšije koji je odveden usred noći“ (str. 129). Oni koji su se našli na rubu gladi, bijede i prosjakluka, i katolici i muslimani,

zbog ekonomskog kolapsa grada, „stajali su u redu za jevrejsku odjeću, cipele i namještaj“ (str. 129). Svade u vezi sa jevrejskom imovinom, njenom raspodjelom, nailazile su na oštre osude mnogih, posebno od jevrejskih čelnika koji su još uvijek bili u gradu – kao nemoralno i materijalističko ponašanje.

Sa puno činjenica u knjizi se pokazuje da Zagreb nije mogao (ili nije htio) osigurati iole pristojne uslove života u Sarajevu kao drugom po veličini gradu u NDH. Naprotiv, trudio se da svojim diskriminatorским i represivnim mjerama, upravno-policijskim i vojnim, što više zakomplikuje i zagorča život običnih malih ljudi, izmučenih građana. Zato su se svi životni problemi morali rješavati na lokalnom nivou u domenu gradske i županijske uprave, koja je u krajnjem zavisila od ustaške centrale u Zagrebu, ali je bila i najbliža i najizloženija pritisku građana i javnosti, pa je htjela ne htjela morala reagovati, obezbijediti kakve-takve uslove za život i preživljavanje. Onda kada bi i tu zatajilo, stvari su u svoje ruke uzimala brojna udruženja, građanske i privatne inicijative, neformalna gradska zajednica i komšiluk. Da njih nije bilo, Sarajevo bi vjerovatno mnogo prije konačnog oslobođenja doživjelo katastrofu. Njegovo stanovništvo bi „skapalo od zime“ ili poumiralo od gladi.

Dijabolično lice represivnog ustaškog režima nije se moglo jasno vidjeti iz perspektive Zagreba kao što se moglo vidjeti u lokalnoj sredini, među ljudima i sa ljudima i protiv ljudi i protiv normalnog života. To je onaj režim koji je vješao građane po drveću gradskih parkova (Luburić, 1945), ubijao neselektivno po presudama svoga prijekog suda, to je režim koji je bio odvratniji od fašizma. Valja imati u vidu da je s takvim režimom bilo suočeno Sarajevo kao uljuđena gradska zajednica koja mu je na svoj način pružala otpor, takoreći do zadnjeg dana rata.

Na pitanje porijekla tog zla, mada indirektno, u ovoj knjizi nudi se argumentacija da je rodno mjesto ustaštva bilo negdje daleko od Sarajeva, kao, uostalom i njemačkog nacizma i Waffen SS. Pogrešno bi bilo tvrditi da te ideje nisu imale svoje pristalice i u Sarajevu, ali su to bile tako rasute i slabašne snage, da se u političkom smislu „njih nikad nije ozbiljno ništa ni pitalo“. Što se tiče odnosa bosanskih muslimana prema hrvatskoj državi, to je „išlo“, kako je na jednom mjestu jezgrovito napisao Adnan Jahić, „od nade i lojalnosti do gorčine i otpora“. Takav razvoj pokazuje i ova knjiga. Javne osude zločina i represije ustaškog režima, koje su još u drugoj polovini 1941. putem poznatih muslimanskih rezolucija dolazile iz redova muslimanske elite bile su više od simbolike. Njihov značaj i domete ne bi trebalo ni precjenjivati niti podcjenjivati. Treba ih razumjeti, kako sugeriše i autorica, kao izraz razočaranja većine muslimana u NDH zbog progona i represije, u prvom redu Jevreja i Srba. To početno razočarenje postepeno će eskalirati u nepovjerenje i u razne vidove otpora – od bojkota i opstrukcije ustaške vlasti, pogotovo na nižim nivoima, pa do otvorenih

sukoba i obračuna krajem rata. Organizovanje vlastite odbrane (muslimanske milicije, zeleni kadar i dr.), bilo je odgovor muslimana na nemoć ustaške države da ih zaštiti od nadolazeće ustaničke stihije. „Mirovni sporazumi“ koje je od sredine 1942. NDH sklapala direktno sa četnicima kasnije će dovesti do sve masovnijeg odlaska muslimana u partizane, ali i u njemačku SS Handžar diviziju. Dramatični iskorak prema Njemačkoj bio je u dobroj mjeri i rezultat naivnog vjerovanja da će tim putem muslimani dobiti vlastitu vojsku i političku autonomiju za Bosnu i Hercegovinu izvan Hrvatske, pod protektoratom Njemačke. Pokazalo se da je to bila zabluda i tek samo jedan odmak, kako napisa autorica ove knjige, „od služenja pod okupacijom ka služenju direktno okupaciji“ (str. 169).

U ovom istraživanju autorica je ukazala i na one suptilnije detalje koji počesto ostaju nevidljivi i za pažljivije oko istraživača. Postavila je pitanje kako su se na primjer osjećali sarajevski muslimani na strani režima kada su se našli u položaju da mirno posmatraju ili čak da učestvuju u napadima na druge muslimane. Za ilustraciju je navela primjer kada su se članovi „Narodne uzdanice“ prohrvatskog kulturno-prosvjetnog društva, u novim uslovima našli u situaciji da učestvuju u oduzimanju (zaplijeni/otimanju) imovine „Gajreta“ (prorežimskog i prosrpskog kulturno-prosvjetnog društva muslimana prije rata). Nije slučajno režim dodijelio tu zadaću muslimanima – članovima „Narodne uzdanice“, koji su pokušavali da to izbjegnu na svaki mogući način. Na kraju su, pod pritiskom, pristali da preuzmu imovinu „Gajreta“, ali se ni jedan nije dobrovoljno javio da nadgleda likvidaciju „Gajreta“ (str. 138).

Kad su u pitanju odnosi sa ustašama, čak je i Ahmed Muradbegović, kao prorežimski ravnatelj sarajevskog pozorišta bio u sukobu sa Zagrebom oko toga kako treba prikazati Hrvatsku u kulturnoj sferi Sarajeva „i ko treba usmjeravati taj proces“ (str. 149). Da bi se to sarajevsko nasljeđe održalo živim, otpor je bio prilično tih i skromnih razmjera, da bi kasnije postao „ratna opsesija mnogih intelektualaca koji su iz iskustva znali da su režimi prolazni, a kultura vječna“ (150). Najpoznatiji primjer je sarajevska „Hagada“.

Za razliku od narativa jugo-komunističke provenijencije, u kojima se glorifikuje ilegalni partizanski pokret u Sarajevu, autorica je utvrdila da je taj pokret bio vidljiv, ali da je teško hvatao korijene i to iz više razloga. Jedan od najvažnijih je antireligijski stav komunista koji nije privlačio običnog vjernika ni jedne vjeroispovijesti, a posebno islamske. Osim toga, gradovi poput Sarajeva odupirali su se ruralnom i nasilnom karakteru ustanka. Procjenjuje se da je grad Sarajevo početkom rata imao samo 279 članova KP, od kojih je većina ili pobjegla ili je dospjela u ustaške ili u ruke Gestapoa. Ipak, sa razvojem događaja na širim frontovima, sve više je rastao i uticaj komunista

u gradu. Iako je pri kraju rata ilegalni komunistički pokret pokazivao svoju punu snagu (za razliku od prethodnog perioda), konačno oslobođenje, 06. 04. 1945. godine Sarajevo je dočekalo sa skepsom i strahom. Kasnije su počela suđenja, progoni, masovne grobnice i osveta... To će u konačnici poprimiti dimenzije goleme tragedije i ratnog zločina pobjednika, danas poznatog pod pojmom „blajburga“, koji autorica, doduše, ne spominje. U svakom slučaju, pokazalo se da je strah Sarajlija pri ulasku pobjednika u grad bio opravdan.

Ova knjiga pokazuje da su lokalne ratne priče drugačije od etabliranih historijskih narativa. Po svojim naučnim dometima, metodologiji i porukama može biti uzor ili putokaz za istraživanje ove problematike i u nekim drugim sredinama i može se uvrstiti u najbolje primjere lokalne historije na našem jeziku. Ova knjiga potvrdila je da je multikulturalnost Sarajeva njegova trajna konstanta bez obzira na sve udare i historijske kataklizme kroz koje je prolazilo. Ona je ujedno i dokaz da tematika Drugog svjetskog rata u društvenim naukama, a u historijskoj posebno, nikada neće biti iscrpljena.

Adresa autora
Author's address

Omer Hamzić
Izdavačka kuća „Monos“ Gračanica
hamzicomer@gmail.com

